

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

**Чонар-даш уран чүүлү.
Даш чонарының технологиязы**

Немелде өөредилгениң чижек программазы

Угланышкыны: уран чүүл

Профили: эт-херексел кылыр уран чүүл

ББК С (тув)

С 16

Программаны тургускан авторлары:

Салчак Көгел Мижитеевич – РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежүгүнү,
И. Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады, ТР-ниң алдарлыг
чурукчузу;

Доржу Клара Бүрбүлдеевна – филология эртеминиң кандидады, Тываның
Күрүне университетиниң доцентизи.

Тайылбыр бижик

Кандыг-даа чоннуң национал культуразы ооң салгалдан салгалче дамчып келгени ёзу-чаңчылдарын, мергежилдерин сиңирип алган болур. Олар өзүп оран салгалды кижизидеринге улуг ужур-дузалыг болгаш келир үеде оларның амыдыралынга ажыглаттына берип болур чамдык мергежилдерни школага-ла өөренип апкан турары бүгү талазы-биле ажыктыг.

Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг сумузу сураглыг усчу мастерлери, уран талантылыг кижилери-биле алдаржаан. Кызыл-Дагдан үнген сураглыг даш чонукчулары Хертек Мижит-Доржу, Хертек Тойбу-Хаа, Саая Көгел, Салчак Владимир, Сергей Кочаа дээш өске-даа мастерлерниң ажылдары бүгү делегейни магадаткан. Кызыл-Даг ортумак школазы кончуг талантылыг, усчу чаңгыс чер чурттугларының арга-дуржулгазын аныяк-өскенге дамчыдар сорулга-биле 2000–2001 өөредилге чылындан эгелеп, ынчангы школа директору Ольга Болат-ооловна Күжүгеттин, эртем талазы-биле оралакчызы Алевтина Дөрбет-ооловна Калдар-оолдуң удуртулгазы-биле улусчу ус-тывышты өөредир талазы-биле шенелде шөлүн тургузуп алгаш, ажылдай берген. Ук шенелдеге киржири-биле сураглыг мастерлерни чалап, школазынга ажылдадып эгелээн.

Шенелде ажылдап турган үеде Кызыл-Даг школазының өөреникчилери башкыларының удуртулгазы-биле кылган ус-шевер ажылдарын Тывага болгаш оон дашкаар черлерге хөй удаа делгеп, янзы-бүрү мөөрейлерге киржип келген. Дыка хөй өөреникчилер шаңналдыг черлерни ээлеп ап келген. Амгы үеде бүгү Россияның, ооң иштинде Тываның школаларында мергежил шилип алыр деп турар болгаш мергежилди шилип алган өөреникчилерге тускай угланышкынның өөредилгени чорудар деп Кызыл-Даг школазының ус-шевер башкылары ажылын ол угланышкынга таарыштыр чоруда берген. Баштайгы үеде шенелдени удуртуру-биле ТывКУ-нуң башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент К.Б. Салчак, педагогика эртемнериниң кандидады Г.Д. Сундуй ажылдап турган.

2005 чылдан эгелеп ТывКУ-нуң тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының доцентизи, филология эртемнериниң кандидады К.Б. Доржу ук шенелдени удуртуп эгелээн. Баштайгы өөредилге чылында-ла ооң удуртулгазы-биле барык шупту технологияларның программалары тургустунган болгаш дараазында чылында өөредилге-методиктиг комплекс база кылдынган.

Программаның кол сорулгасы

Өөреникчилерни тываларның онзагай дээн чонар-даш уран чүүлү-биле, даш чонар технологиязы-биле таныштырар.

Кызыл-Дагның девискээринде турар Сарыг-Хая деп хаяда, чонар-даш азы агальматолит курлавырлары хөй болуп турарындан сумунун чурттакчыларының хөй кезии даш чонар ажылды билир. Ук суур чурттуг уругларга өгбелеринин кылып келгени чонар-даш уран чүүлүн шиңгээдип алыры ындыг кончуг берге эвес. Ынчангаш оларның чамдыктары өг-бүлезинге-ле чонар-даштан дүрзүлерни кылып өөренип алган болур. Ынчалза-даа уругларның ол билиин теория талазы-биле делгемчидип алыры-биле школага база өөредир чугула.

Чонар-даш уран чүүлүн, оон дүрзү-хевирлер кылырынын технологиязын Кызыл-Даг школазында башкылап турар Салчак Владимир Шөмбүлович — РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы — чонар-дашты чалап алырының чаңчылдарындан эгелээш, ооң шынарларының, өңүнүн, чыдының өске даштардан онзагайын база ук дашты канчаар чонуп эгелээринден тура база оон дүрзүлер болгаш каасталгалар кылырынга чедир өөредирин программада кириген. Ол бүгү экспериментини удуртпушаан, ук технологияларның ажылын уштап-баштап, бердинген өөредилге-методиктиг комплекстерниң теоретиктиг болгаш методиктиг аппарадын долuzu-биле ажылдап кылып, эртем талазы-биле үндезинин болбаазырадып, сайзырадып кылган К.Б. Доржу база авторларның бирээзи кылдыр кирип турар.

Ынчангаш Бай-Тайга кожууннун Кызыл-Даг ортумак школазында өөреникчилерниң келир үеде ажылдап болур мергежилдерни шиңгээдип алырынче угланган ажыл элээн чоруттунуп турар. Ол мергежилдерни өөредип турар башкылар программаларын болгаш методиктиг сүмелерин база оларга немей ук технологияларның тайылбыр словарьларын тустузунда шенелде хевирлиг кылдыр тургускан. Ук технологиялар талазы-биле бо комплекс бир дугаар кылдынып турар болгаш өске-даа оларга чоок технологияларны башкылаарынга өзек азы дуза болу бээри магатчок.

Келир үеде улуг кижилер апаргаш, школага өөренип эгелеп алганы билиглерин уруглар улам ханыладып, чурулга болгаш скульптура азы кайы-бир технология талазы-биле өөредилге черлеринче кирип ап болурунун магадылалы бар. Амгы үениң школачылары ус-шевер башкыларының ижин уламчылап, боттары хууда мастерскаяларын ажыдып ап, амыдыралынга ажыктыг иш-биле халбактанчы берип болур.

9 класстың өөреникчилеринге келир үеде мергежил шилип алырынга белеткеп өөредириниң өөредилге-методиктиг комплекзиниң (ӨМК) кол сорулгалары:

- уругларны улусчу ус-шевер ажилдарның ужур-утказын, дузазын, амыдыралга эргежок чугулазын медресеп билиринге өөредери;

- тываларның шагдан тура кылып келгени уран-шевер, усчу ажилдарның хевирлерин билип, оларны холу-биле тудуп кылып билир кылдыр өөредери;

- уран-шевер ажилдар, мергежилдерниң үнген дөзүн канчалдыр хөгжүп, сайзырап келгенин, төөгүзүн өөредери;

- чоннуң ус-шевер ажилдары-биле холбашкан ёзу-чаңчылдарны сагып билирин чедип алары;

- тыва улустуң ус-шевер ажылынга хандыкшып, аңаа ынак болурун чедип алары; уругларның чараш чүүлдү сонуургап, үнелеп билирин болгаш оларның эстетиктиг ужур-утказын медресеп билирин база делегей көрүүшкүнүнүң, кругозорунуң байып, сайзырап келиринге салдарлыын билиндирери;

- ортумак класстарга өөренип алганы мергежилдериниң уругларның келир үеде мергежил шилип алырынга идиг болу бээрин чедип алары база амыдыралынга херек кырында ажыглап билир кылдыр өөредери;

- ук технологияларны башкылап турар ус-шеверлерге оларга хамаарышкан методиктиг сүмелерни кирип, ооң авторларының дуржулгазын дамчыдары;

- тыва улустуң шагдан тура ажыглап келгени технологияларга хамаарышкан сөс курлавыры шинчилеттинмейн келгенинден ук лексика ажыглалдан үнүп, утгундуруп болурунуң айыылы тургустунуп кел чыдарын барымдаалааш, оларның словарын тургузуп, чыыры.

9 класстарга улусчу ус-шевер ажилдарын кылып билиринге өөредир шактарны РФ-тиң школаларга удуртулга болдуары-биле үндүрген программазын ёзугаар тургускан болгаш дараазында шактардан оларны алган.

Программаларда теория болгаш практиктиг шактарны база херек апарганда, экскурсия шактарын кирип каан. Оон аңгыда өөреникчилерниң билиинге негелделерни кириген: кайы-бир теманы өөренип эрткеш-ле, өөреникчи кижини кандыг билигини алган турары, ооң чүнү кылып өөренип алган турары билдине бээр. Бо программалар-биле ажылдап эгелээн башкылар боттарының школаларында үлеттинген шактарны барымдаалавышаан, бодунуу-биле ону өскерттип ап болур.

Программаны тургузарынга ажыглаан Хоойлулар болгаш дужаалдар:

Программаның норматив-эрге-хоойлулуг үндезинин дараазында хоойлу, дүрүм, айтыышкынныры тургузуп турар:

Делегей чергелиг:

- «Конвенция о правах ребенка» (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989), (вступила в силу для СССР 15.09.1990),
- Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948г.).

Федерация чергелиг:

- Конституция РФ (признает возможность передачи осуществления отдельных государственных полномочий (как, федеральных, так и субъектов РФ) органам местного самоуправления (ч.2 ст.132);
- «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями) (далее ФЗ). Федеральный закон от 29.12.2012 г. 273-ФЗ;
- «Концепция развития дополнительного образования детей». Распоряжение Правительства РФ от 4.09.2014 г. № 1726-р.;
- «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства». Указ Президента РФ от 29.05.2017 г. № 240;
- Стратегия развития воспитания в РФ на период до 2025 года (Распоряжение Правительства РФ от 29.05.2015 г. № 996-р);
- «О примерных требованиях к программам дополнительного образования детей». Письмо Министерства образования и науки РФ от 11.12.2006г. №06-1844;
- Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом РФ 27.05ю 2015г.

Тус чер чергелиг:

- Закон Республики Тыва от 23 декабря 2010 г. № 373 ВХ-I «Об образовании» (в редакции от 10.04.2016 г.);
- Развитие образования и науки на 2014-2025 годы» (с изменениями на 15 сентября 2020 г.). Постановление Правительства Республики Тыва от 30 октября 2013 г. № 632;
- «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Постановление Правительства Республики Тыва от 12 февраля 2019 года №73;

– «Об утверждении плана мероприятий («дорожной карты») по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29 апреля 2019 года № 214-р;

– Стратегия развития образования и науки Республики Тыва на период до 2030 года. Постановление Правительства РТ от 31.10.2018 № 538;

– Об утверждении плана мероприятий по реализации в Республике Тыва «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года». Постановление Правительства РТ от 20.07.2019 № 73;

– Государственная программа РТ «Развитие государственных языков Республики Тыва на 2021–2024 годы». Постановление Правительства РТ от 8.12.2020 № 610; II подпрограмма «Развитие тувинского языка на 2021–2024 годы»;

– Об утверждении плана мероприятий («Дорожной карты») по реализации Республике Тыва второго этапа Концепции семейной политики государственной политики в РФ на период до 2025 года. Распоряжение Правительства РТ № 278-р от 11.12.2018 № 531-р;

– О создании пилотных общеобразовательных организаций. Приказ Министерства образования и науки РТ от 21.05.2021 № 659-д.

Албан чер чергелиг:

– О создании Ресурсного центра этнопедагогики Республики Тыва на базе Государственного бюджетного научного учреждения Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы». Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва №536 от 28.04.2021 г.

– «О порядке организации работы ОО с семьями и (детьми) группы риска». Приказ Министерства образования и науки РТ от 29 июля.2020 г. № 673-д;

– Приказ Министерства образования и науки РТ от 18 сентября 2020 г. № 867-д «Об утверждении Плана республиканских мероприятий по дополнительному естественнонаучному направлению ГБОУДО Республики Тыва «Республиканский центр развития дополнительного образования» на 2020-2021 учебный год»;

– Методические рекомендации к составлению плана воспитательной работы образовательной организации, утвержденные методическим объединением заместителей по воспитательной работе образовательных организаций города Кызыла и др.

Календарь-тематиктиг план

№ п/п	Кичээлдин кезектеринин (модуль) база темаларнын ады	Шактарнын саны			Билиг хыналдазынын хевирлери
		Шупту	Теория	Практика	
I. Чонар-даш тыва чоннуң хуулгаазын дажы					
1	Даштар дугайында билиг (киирилде кичээл)	1	1		
2	Чонар-даш-биле ажылга айыыл болдурбазы. Чонар-даш-биле холбашкан уран ажыл	2	1	1	
3	Чонар-даштын шынарлары	2	1	1	
4	Чонар-даш уран чүүлү	2	1	1	
5	Чонар-даштын даажы	2	1	1	
6	Чонар-даштын чыдыны, чыды	2	1	1	
7	Чонар-дашты чазаар херекселдер	3	1	2	
II. Чонар-даш технологиязы					
1	Эскиз-биле ажыл.	2	1	1	
2	Шыйыг — кол уран арга	2	1	1	
3	Өң болгаш колорит дугайында билиг	2	1	1	
4	Чонар-даштын өңнери. «Оран өңү» деп билишкин	1	1		

5	Чонар-дашты каастап, чараштаар чүүлдер	2	1	1	
6	Мозаика дугайында билиг	2	1	1	
7	Каасталгага ажыглаар үнелиг даштар, демир каасталгалар	2	1	1	
8	Пластилин азы алебастрдан дүрзүнү тудуп кылыры	4	1	3	
III. Чонар-даштың кылыгларының композициязы					
1	Композиция дугайында билиг. Амытаннар композициязы	1	1		
2	Аал малының композициязы	1	1		
3	Аң-меңниң композициязы	1	1		
4	Хуулгаазын (мифологтуг) амытаннар композициязы	1	1		
5	Бүрүлбаазын күштерниң композициязы (магнетизм)	1	1		
6	Композицияны байлакшыдары	1	1		
7	Кижиниң композициязы	1	1		
8	Персонаж дугайында билиг	1	1		
9	Дашты чонуп эгелээри	4	1	3	
10	Сюжет дугайында эге билиглер	1	1		

IV. Бойдус-биле хини тудуш тыва чонум					
1	«Оран өө» деп билиишкин	1	1		
2	Бойдус эртемнериниң эге билиглери	2	1	1	
3	Бойдустун болушкуннарының чонар-даш-биле хөөннежилгези	2	1	1	
4	Хайгаарал, ооң ужур-дузаы. Сагыштап боданыры	1	1		
5	Арга-арыгже экскурсия.	4		4	
6	Бойдус демдектери	1	1		
7	Ишти хос чүүлдер-биле уран ажилдар кылыры	5	1	4	
V. Түңнел кичээлдер, камгалал дерилгелер					
1	Сураглыг даш чонукчулары	1	1		
2	Доозукчу чогаадыкчы ажилдың камгалалы	2	-	2	
3	Өөреникчилерниң шилилге ажилдары	3	-	3	
4	Доозукчу ажилга белеткел, бажыңга ажилдар	3	-	3	
5	Доозукчу ажилдың баштайгы камгалалы.	3	-	3	
	Шупту:	72	32	40	

I. Чонар-даш тыва чоннун хуулгаазын дажы

Тема № 1. Даштар дугайында билиг (киирилде кичээл).

Теория кезээ: Даштарның хевирлери-биле таныжылга.

Хаяда чурумалдар — чонар-даш уран чүүлүнүн эгези Тываның, Моолдун девискээринде петроглифтер, көжээлер. Даштарның хевирлери: ыдык даштар, эдилел даштар, каасталга даштары, көжээ даштар, эм даштар, байырлар даштары, хам даштар болгаш оларның янзылары.

Практиктиг кезээ: Даштарның аңгы-аңгы хевирлерин делгеп алгаш азы фото, видеочуруктардан оларның хевирлерин тодарадыры.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Чонар-даш уран чүүлүнүн онзагайын, өске уран чүүлдерден ылгалын медресеп билири. Ол чараш уран чүүлдүн эге дөзү чүден үнгенил дээрзин билген турары.

Тема № 2. Чонар-даш-биле ажылга айыыл болдурбазы. Чонар-даш-биле холбашкан уран ажыл.

Теория кезээ: Чонар-дашты чазап эгелээр уран ажылдын ужур-утказы, сорулгалары. Даштын аайы-биле овор-хевирни тып, чогаадып алыры. Даш чонар ажылга кичээнгейлиг болуп, айыыл болдурбазының кол дүрүмнери.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Дашты шын шилип ап, шын тудуп билири, оон овор-хевирни таарыштыр үндүрүп, тургузуп билири. Чонар-даш-биле ажылдап тура, айыыл болдурбазының кол дүрүмнерин билири база сагыыры. Электрилиг херекселдер-биле ажылдап тургаш, кемдээшкинниң болу бээр уржуктарын билген турары. Бирги дузаны чедирип билген турары. Ажылдап турар черинге гигиенаны сагыыры.

Тема № 3. Чонар-даштын шынарлары.

Теория кезээ: Чонар-даштын шынарлары: кадыг, чымчааның база өң-чүзүнүнүн болгаш чырыкты эрттирер азы эрттирбези; үннү эрттирери; тускай онзагай чыттыг болуру.

Практиктиг кезээ: Чонар-дашты холга тудуп алгаш, ооң шынарларын тодарадыры. Ооң шынарларының даштын чыткан черинден хамаарылгазын тайылбырладыры.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Чонар-даштын шынарларын эки билири база шын тодарадып билири. Ооң кадыг, чымчааның, өң-чүзүнүнүн болгаш чырыкты, үннү эрттирер азы эрттирбезинин аайы-биле шынарларын ылгап билири. Ооң тускай чыттыг болурун эскерип билири. Ол-ла бүгү шынарларның даштын чыдынындан хамааржырын билген турары.

Тема № 4. Чонар-даш уран чүүлү.

Теория кезээ: Чонар-даш дугайында эге билиглер, оон өске даштардан ылгалдыг демдектери. Ооң тывыжының нептерээн черлери, чонар-даштан казап кылып болгу дег фигуралар, оларның бөлүктери.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-даштын өске казымал байлактардан ылгалы, онзагай чүүлдери, ооң даштыкыда, Россия иштинде, Тывада нептерээн девискээрлериниң дугайында билген турары. Чонар-даштын онзагай шынарларының дугайында билген турары.

Немелде чүүлдер: Дашты чалап, чалбарып алырының ёзулалдары.

Тема № 5. Чонар-даштын даажы.

Теория кезээ: Чонар-даштын аңгы-аңгы дааштыг болуру: а) уян дааштыг хүрең даш; б) хоюг дааштыг хүрең даш, дунуксумаар дааштыг хүрең даш; в) хөөннешкек (уян, хоюг, дунуксумаар) дааштыг даш; г) шилдегер чидиг үннүг даш; д) өткүт үннүг ак, көгүлдүр, сарала даш; е) дунук үннүг кара, ак, холумак өннүг даш. Башкының чонар-даштын аңгы-аңгы дааштыг болурун тайылбырлаары.

Практиктиг кезээ: Чонар-даштын даажын тодарадыры. Чыткан чериниң болгаш өңүнүң аайы-биле аңгы-аңгы дааштыг болурун башкының айтып көргүзери. Даштарны уругларга тудускаш, даштын дааштыг болурун эскерип сайгарары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-даш өңүнүң болгаш чыдынының аайы-биле аңгы-аңгы дааштыг болур деп чүвени билген турары база ооң даажын ылгап билири.

Тема № 6. Чонар-даштын чыдыны, чыды.

Теория кезээ: Чонар-даштын чыдыны, черниң географтыг туружунун аайы-биле чыттыг болуру: хүннээрек, караңгы, өл-шык чер, ооң аайы-биле аңгы-аңгы чыттыг болуру.

Практиктиг кезээ: Чонар-даштын чыдынының аайы-биле ажыксыг база хөрзүн, суг, малгаш болгаш өске-даа чыттыг апаарын уруглар боттары эскерип, чыттап тура тодарадыры.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-даш база дааштыг, чыттыг болур деп чүвени билген турары. Ооң кандыг чыттыын шын тодарадып билири база тус-тузунда чыттыг болурун эскерип билири.

Тема № 7. Чонар-дашты чазаар херекселдер.

Практиктиг кезээ: Чонар-даш чазаар херекселдер: кержек, хирээ, бижек; хоюглаарыңга эргежок чугула херекселдер: дүрбү, эгээ, хывыт. Дашты хемчээр херекселдер: шугум, кортук (циркуль), транспортир, штангент, метровка, үттээр, соктаар, хоюглаар, чонар, кезер, хемчээр, ызыртыр, чидидер херекселдер.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: уран чонулгага ажыглаар херекселдерниң аттарын, оларның тус-тус хүлээлгелерин билген турары база ажыглап билири.

II. Чонар-даш технологиязы

Тема № 1. Эскиз-биле ажыл.

Практиктиг кезээ: Эскизтерниң хевирлерин көргүскеш, оларның уран чүүлге ужур-дузазын тайылбырлавышаан, чымчак материалдар-биле (пластилин, ыяш, чөвүрээ, дой, довурак) ажылдаары, олардан эскиз кылдырары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чымчак материалдарга эскизти үндүрүп билири.

Тема № 2. Шыйыг — кол уран арга.

Теория кезээ: шыйыгларның хевирлери (дорт, ыргак, чалгыг шыйыглар), оларның тус-тузунда ужур-дузазы.

Практиктиг кезээ: Шыйыгларның хевирлерин чурууру. Дүрзүнү шыйыг-биле чараштаары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Шыйыгларның хевирлерин танып база ылгап алыры, чоорту дашка ук шыйыгларны үндүрүп эгелээри.

Тема № 3. Өң болгаш колорит дугайында билиг.

Теория кезээ: өң болгаш колорит, оларның ужур-дузазы.

Практиктиг кезээ: өң болгаш колориттиң уран чонулгага ужур-дузазын белен дүрзүлөрдөн көргүзүп, оларның удурланышкак шынарларын шын таарыштырып база шилип өөренири.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: өң болгаш колориттиң уран чурулгага ужур-дузазын база оларның удурланышкак шынарларын билген турары.

Тема № 4. Чонар-даштың өңнери. «Оран өңү» деп билиишкин.

Теория кезээ: Чонар-даштың өңнери деп билиг. Чылыг өңнер: чырык-хүрөң, кызыл-хүрөң, сарала, сарыг-хүрөң, хүрөң, дыгый-хүрөң, кара-хүрөң, сүт өңү, ак-куу өң. Соок өңнер: ак, көк, шилдегер. Дунук өңнер: кара, дыгый ак. Оран өңү (бойдуста бар өңнер) деп билиишкин.

Практиктиг кезээ: Чонар-даштың өңнерин тодарадыры. Чоокшулашкак өңнерни (сарыг, сарала, сарыг-хүрөң дээн чижектиг) ылгаары. Оран өңү деп билигже чүлөр кирип турарын көргүзери.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-даш өднүг болур деп чүвени билген турары база ооң өңнерин ылгап билири. Оран өңүнүң философтуг үндезиннерин билген турары.

Тема № 5. Чонар-дашты каастап, чараштаар чүүлдер.

Теория кезээ: Дашты чонарда эргежок чугула чүүлдер: угулза, мең, таңма, ыдык ыяштар база Чөөн чүк календарында 12 чылдың дириг амытаннары, оларның хевирлери болгаш уткалары, чонар-даш уран чүүлүнгө ужур-дузазы.

Практиктиг кезээ: Саазынга азы картонга угулзаларны, меңни болгаш таңманы чурууру. Ыдык ыяштар болгаш чыл санаашкынынче кирип турар 12 амытанны дүрзүлөп чурууру.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-дашты каастаар азы чараштаар чүүлдерни, оларның хевирлерин, янзыларын билген турары. Угулза, меңни болгаш ыдык ыяштарның база 12 чылче кирип турар амытаннарның дүрзүлерин баштай саазынга чуруп, оон чонар-дашка дүрзүлөп билген турары.

Тема № 6. Мозаика дугайында билиг.

Теория кезээ: Чылыг болгаш соок өңнерниң каккылашкаа болгаш аяннажылгазы база мозаика, оларның ужур-дузазы.

Практиктиг кезээ: Аңгы-аңгы өднүг азы хевирлиг чүүлдерден мозаика тургузары. Мозаикага өңнерни таарыштыары.

Өөреникчилерниң билиинге негелделер: Даштың бойдустан чаялгалыг өңнерин таарып билири. Чартык үнелиг болгаш үнелиг даштарны каттыштырып билири. Ук даштар болгаш демир-дес-биле чонар-дашты хөөннештирери, ооң түңнелинде мозаиканы кылып өөренири.

Тема № 7. Каасталгага ажыглаар үнелиг даштар, демир каасталгалар.

Теория кезээ: Каасталгага ажыглаар өднүг болгаш үнелиг даштар: алмаз, жемчуг; чартык үнелиг даштар: шуру, хаш, агат, малахит. Демир каасталгалар: чес, хола, мельхиор, мөңгүн, алдын.

Практиктиг кезээ: Ол үнелиг даштарны, каасталгаларны танып, тудуп көөрү. Оларның тус-тузунда шынарларын ылгаары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Каасталгага ажыглаар даштарның кол бөлүктерин база оларның янзыларын, тус-тус хүлээлгелерин танып билип база оларны каасталгага ажыглап билири. Мозаиканы шын болгаш чараш кылдыр кылып билири.

Тема № 8. Пластилин азы алебастрдан дүрзүнү тудуп кылыры.

Практиктиг кезээ: Пластилин азы алебастрдан кандыг-бир дүрзү кылыры. Кандыг-бир чүвени (предмет) тударының дириг чүве (дириг амытан азы кижиге) хевирин тударындан ылгалы.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Пластилинден азы алебастрдан дүрзүнү үндүрүп, тудуп билген турары. Чаңгыс дүрзүнүн (предметтин) аңгы-аңгы хевирлерин тудуп билири. Олардан артыкшылдыг болгаш шын эвес чүүлдерни эскерип, көрүп билгеш, оларны эдип билири. Ук кылыгларның уругларның холун чаажыктырарына уjur-дузазын билген турары.

Бажыңга онаалга: Пластилин азы алебастрдан кандыг-бир дүрзүнү кылып эккээр.

Ш. Чонар-даштың кылыгларының композициясы

Тема № 1. Композиция дугайында билиг.

Теория кезээ: Композиция, ооң уjur-дузазы. Чараш, өткүт омур-хевирлерни дашка илередири. Композицияның баяңгызы: даштың иштики хөөнүг, сагыш-сеткилдиг апары, ооң улусчу уран чүүл-биле дорт холбаазы.

Практиктиг кезээ: Бир фигурага элээн каш чүүлдерни каттыштыр кириптери. Дашка дириг омур-хевирни тургузуп эккээри.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Композицияның уjur-дузазын билген турары. Чонар дээн азы чонуп алган ажылының ниити утказын, иштики хөөнүн билген турары. Ооң даштыкы хевирин-биле болгаш авторнун бодап алган бодалы (идеязының) чүүлдешкээн эскерип билири.

Тема № 2. Аал малының композициясы.

Теория кезээ: Аал малдары, оларны чонар-дашка чазаарының кол дүрүмнери, негелделери.

Практиктиг кезээ: Аал малының ниити чүүлдери, онзагай азы билдингир демдектерин уругларга хайгаарадыры.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Аал малын өске дириг амытаннардан ылгап, оларның ниити чүүлдерин билген турары. Аал малы деп чүвени, оларга чүлери хамаарыштырарын билген турары. Оларның уран чонулгага кандыг композиция тургуза бээрин билген турары. Аал малын баштай эскизке чуруп өөренип алыры, мал дүрзүзүн чоорту дашка чонуп эгелээри.

Бажыңга онаалга: Кайы-бир азырал мал чуруп эккээр. Бодунун шыдаар шаа-биле бир мал дүрзүзүн чонуп эккээри.

Тема № 3. Аң-меңниң композициязы.

Теория кезээ: Аң-меңниң кол лексика-семантиктиг бөлүктери. Араатан болгаш араатан эвес аңнар, суг куштары, насекомнарның композициязы.

Практиктиг кезээ: Аң-меңниң композициясында ниити болгаш аңгы демдектер. Оларның кижиге-биле харылзаазы.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Аң-меңниң композициязын тургузуп билири. Оларны эскизке чуруп билири. Чоорту аңнарны чонуп эгелээри.

Бажыңга онаалга: Кандыг-бир аң чуруп эккээр.

Тема № 4. Хуулгаазын (мифологтуг) амытаннар композициязы.

Теория кезээ: Хуулгаазын азы мифологтуг амытаннар дугайында билиг. Оларның дугайында легендалар, тоолдар.

Практиктиг кезээ: Улу, амырга-моос, чылан, хаан-херети, чола, шолбанак деп куштар дээн чижектиг хуулгаазын амытаннар дугайында видеофильмнер азы чуруктар көөрү. Оларның кайы-бирээзин уругларның чурууру. Ол чуруктарыңга даянып, ук дүрзүлери чонуп эгелээри.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Хуулгаазын амытаннарның композицияга тургустунуп, тыптып келирин билген турары. Оларның уран чонулгага ужур-дузанын билири. Оларны эскизке чуруп билири база чоорту оларның дүрзүлери чонуп эгелээри.

Бажыңга онаалга: Хуулгаазын амытаннар чуруп эккээр. Оон ол чуруктарга даянып, даштан дүрзүнү кылып.

Тема № 5. Бүрүлбаазын күштерниң композициязы (магнетизм).

Теория кезээ: Бүрүлбаазын күштер, оларның дугайында легендалар, тоолдар номчулгазы.

Практиктиг кезээ: Бүрүлбаазын күштерниң композициязынче кирер чүүлдер-биле чураан болгаш тырттырган чуруктар дамчыштыр таныштырып көөрү: *сүнезин, куът, хей-аът, сус, хаяа, бук-четкер, шалың, дишрең, шулбус, челээш, ак-даш, чаттыг даш* дээш оон-даа өске.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Бүрүлбаазын күштерниң композициязынче кирер чүүлдерни билген турары, оларны эскизке көргүзери база чоорту дашка чонуп эгелээри.

Бажыңга онаалга: бүрүлбаазын күштерге хамаарышкы дег чүвөлериң чуруун сагыштап чуруп эккээр.

Тема № 6. Композицияны байлакшыдары.

Теория кезээ: Симметрия болгаш асимметрия, шыйыглар, өңнерниң челээштелчээ дээн чижектиг билиглер. Дүрзү-хевирниң ниити болгаш ыдыктыг (символдуг) утказын уран чонулгага илередири.

Практиктиг кезээ: Хээлер, угулзалар-биле дүрзүнү каастаары.

Өөреникчилерниң билиинге негелделер: Эскизтен дүрзүнү дүжүрүп, ону чонуп билири. Композицияны тургузуп, байлакшыдып билири.

Тема № 7. Кижиниң композициязы.

Теория кезээ: Кижиниң композициязы: мага-бодунуң тургузуу, идик-хеви, ооң шимчээшкINNERИ. Кижиниң социал байдалының, хар-назынының болгаш мергежилиниң айыы-биле атрибутиказы.

Практиктиг кезээ: Чаш киж, чанагаш киж, мөге киж, хам болгаш ажылчын киж, оларның шимчээшкINNERИ уругларга көргүзери.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Кижиниң композициязының өске чүүлдерден ылгалдыын билген турары. Ооң шимчээшкINNERИ, динамиказын уран чонулгага көрүзүп билири.

Тема № 8. Персонаж дугайында билиг.

Теория кезээ: Персонаж, ооң уран чогаалга ужур-дузазы. Чечен чогаалда, чурук, танцы уран чүүлдеринде персонажтан уран чонулгага персонажтың ылгалы база дөмейлешкек чүүлдери.

Практиктиг кезээ: Чонар-даштың аңгы-аңгы өңнерин персонажтың омур-хевири-биле таарыштырып өөренири. Тема айыы-биле персонажтың сеткил-хөңнүн шын дамчыдары. Кижиниң хар-назынының айыы-биле хевирин шын чонуп көргүзери.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Эскизке, дашка персонажты көргүзүп билири. Чонар дээн чүүлүнүң айыы-биле персонажтың аянының аңгы-аңгы бооп болурун (хөглүг, муңгак, чаптанчыг дээш оон-даа өске) шын көргүзүп билири.

Тема № 9. Дашты чонуп эгелээри.

Практиктиг кезээ: Дашты чонуп, каастап эгелээрде, ону шын тудары, ооң даштыкы хевирин көрүп тургаш, аңаа тааржыр омур-хевирни үндүрүп, тургузуп алырын хайгаараары. Чонар-даш-биле ажылче шилчип, оон янзы-бүрү дүрзүлери кылып эгелээри. Чонар-дашты эптеп эгээри, чонары, ояры, үттээри, дүрзүлээри болгаш шыяры.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Дашты чонар болгаш хемчээр херекселдери танып болгаш оларны ажыглап билири. Чоорту дашты канчаар чонуп эгелээрин билири.

Немелде чүлдер: чонар херекселдер-биле холбашкан улустун чаңчылдарын, ужурларын билири.

Тема № 10. Сюжет дугайында эге билиглер.

Теория кезээ: Сюжет, ооң ужур-утказы: ооң байлакшыткан композиция болу бээри. Дашта дүрзүнүң уран чогаал апаары өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: сюжеттиң утказын билген

турары. Даштың кандыг-бир төнгөн бодалды илередип, уран чогаал апаарын билген турары. Аңаа сюжеттиң хөгжүлдесин көргүзүп шыдаптары.

Бажыңга онаалга: композиция болгаш сюжет элементилерин көргүзүп турар бир фигура кылып.

IV. Бойдус-биле хини тудуш тыва чонум

Тема № 1. «Оран өө» деп билиишкин.

Теория кезээ: «Оран өө» деп билиишкин: октаргай делгеминиң (космос) тургузуунуң өг-биле чоокшулашкаа. Пирамида – мөңгө амыдыралдың символу, Тожу улунунуң чадыры, «Азия төвү» деп обелиск биле Грецияның пирамидаларының харылзаазы.

Практиктиг кезээ: Өг чуруур болгаш ооң-биле холбаалыг, хевирлеш чүүлдерни чурууру. Пирамида, тос чадыр, «Азия төвү» деп обелискини, Грецияның пирамидаларын чурууру.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: «Оран өө», ооң ужур-дузазын база уран чонулгага ооң чугулазын билири.

Тема № 2. Бойдус эртемнериниң эге билиглери.

Теория кезээ: Бойдус эртемнериниң (ботаника, биология болгаш география) эге билиглериниң чонар-даш уран чүүлүнге ужур-дузазы.

Практиктиг кезээ: Бойдуста, эң ылаңгыя тайга-сыннар, хем-сугларның хевирлерин чурууру, оларны хээ кылдыр хуулдуруп чурууру, Үнүштерниң кезектери: уну, бүрүзү, чечээ, буду база оларны хээ кылдыр хуулдуары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Бойдус эртемнериниң уран чонулга-биле сырый харылзаазын билген турары. Үнүштер, тайга-сыннар, хем-сугларның хевирлерин чуруп, дүрзүлөп билири.

Тема № 3. Бойдустан болуушкуннарының чонар-даш-биле хөөннежилгези.

Теория кезээ: Чонар-даштың бойдус-биле сырый холбаалыы. Чонар-даштың шынарының баксырай бээр чылдагааннары. Тываларның уран хөгжүмүндө даштың ролю, ооң аялга-биле хөөннежилгези.

Практиктиг кезээ: Чонар-даштың шынарының бойдустан болуушкуннарының аайы-биле өскерли берип болурун тайылбырладыры. Уруглар аңгы-аңгы дашты алгаш, оларның шынарының кандыг чылдагаан-биле өскерлип турарын чугаалаар.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Чонар-даштың бойдус-биле тудуш, сырый холбаалыын билген турары. Даштың шынарларының баксырай бээр чылдагааннарын билири. Дүрзү-хевирлер кылырынга

таарымчалыг эки даштың шынарын билген турары. Чонар-дашты шын шыгжаарын, аңаа камныг болурун билири.

Тема № 4. Хайгаарал, ооң ужур-дузасы. Сагыштап боданыры.

Практиктиг кезээ: Долгандыр турар бойдуста, амыдыралда бар чүүлдерни хайгаараары. Оларны сагышка чуруп, дүрзүледири (чогаадыкчы боданыышкын). Аңаа даянып, дүрзүнү саазынга дүжүрүп чурудары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Долгандыр турар бойдуста бүгү чүүлдерни хайгаарап өөренири. Оларны сагышка чуруп, дүрзүлөп билири. Аңаа даянып, дүрзүнү саазынга дүжүрүп, чурууру.

Тема № 5. Арга-арыгже экскурсия.

Экскурсия-кичээл: Экскурсия үезинде долгандыр турар бойдуста бар чараш чүүлдерни хайгаараары. Чылдың үезиниң аайы-биле бойдустан өскерлишкиннерин, ында өннерни эскерип көөрү. Бойдус чурумалдарын каракка чуруп өөренири.

Өөреникчилерниң билиинге негелделер: Экскурсия үезинде көргөн чүүлдерин сактып алыры, оларны сагыштап бодааш, чурукка көргүзүп шыдаары.

Тема № 6. Бойдус демдектери.

Практиктиг кезээ: бойдус демдектерин хайгаарап көөрү: шалың, бүрүлөр, мочургалар, ыяштар, каттар; аржаан-суглар.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Бойдус демдектеринин янзыларын, оларның өске демдектерден ылгалын билген турары.

Бажыңга онаалга: Бойдус демдектерин эскизке чуруп эккээр. Бойдус демдектерин ооң мурнунда чонуп алган дүрзүлеринге көргүзүп чонуп эккээр.

Тема № 7. Ишти хос чүүлдер-биле уран ажылдар кылыры.

Теория кезээ: Ишти хос чүүлдерниң кол бөлүктери. Оларны чонар-дашка чазаарының кол демдектери, нарын чүүлдери.

Практиктиг кезээ: Эт-сеп, аяк-сава, өг дүрзүзү, хүрге (таакпы хавы), улуг эвес бажың, чадыр база сарыг шажынның болгаш хамнаашкынның атрибуттары, хөгжүм херекселдери дээн чижектиг ишти хос чүүлдерни чонары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: ишти хос чүүлдерни чонарда канчалдыр эгелээрин, аңаа чүү чугула деп чүвени билири.

V. Түцнел кичээлдер, камгалал дерилгелер

Тема № 1. Сураглыг даш чонукчулары.

Теория кезээ: Сураглыг даш чонукчулары: Монгуш Черзи, Хертек Мижит-Доржу, Хертек Тойбу-Хаа, Хертек Хуна, Көгел Саая, Аракчаа Раиса, Тойбу-Хаа Дондук, Салчак Владимир, Кочаа Сергей – оларның бот-тускайлаң уран аргалары, холунуң үжүү.

Семинар кичээл: сураглыг даш чонукчуларының дугайында илеткелдер, дыңнадыглар белеткээр.

Практиктиг кезээ: Даш чонукчуларының даш чонар аргаларын көргүзүп, оларның бот-тускайлаңын эскерип көөр сорулга-биле оларның чонган дүрзүлерин сайгарып көөрү. Оларның делгелгелериниң дугайында кино-, видеофильмнер көөрү.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Алдарлыг даш чонукчуларының аттарын, оларның уран чонулгага киирген үлүүн, дуржулгазын эки билген турары. Чонар-даш уран чүүлүнүң төөгүзүн билири.

Тема № 2. Өөреникчилерниң шилилге ажылдары.

Өөреникчилерниң аңгы-аңгы үелерде кылып келген ажылдарын делгээри. Олардан доозукчу ажыл кылдыр ап болгу дег дүрзүлери шилип алыры. Шилиттинген ажылдарда улам чеченчидип, немеп болгу дег чүүлдерни башкының сүмелеп бээри.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: Боттарының каш чылдар иштинде кылып келген ажылдарындан эң дээре, эң экилерин шилип ап, чедер-четпес болгаш немеп болгу дег чүүлдерни демдегледип алыры.

Тема № 3. Доозукчу ажылга белеткел, бажыңга ажылдар.

Башкының берген темалары-биле элээн үе иштинде бажыңга ажылдар кылыры.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: өөреникчилерниң чонар-дашты чазап, ол уран чүүлдүң шенелдезин кылып турары. Олардан доозукчу ажылга шилип алганы дүрзүзүн кылып эгелээри. Темазын шилип алыры база композицияны тургузуп билири.

Тема № 4. Доозукчу ажылдың баштайгы камгалалы.

Доозукчу ажылды камгалаары. Бодунуң чонуп кылганы дүрзүлериниң каш аңгы вариантыларын таныштырары. Эң сөөлгү вариантызын чүге шилип алганын, баштайгыларындан ында чүү чаа, онзагай болганын тайылбырлаары.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Доозукчу ажыл кылдыр кылып турары дүрзүзүн камгалап билири. Бодунуң ажылының бот-тускайлаң, онзагайын, эргежок чугулазын бадыткап шыдаары. Ол ажылында чедер-четпес чүүлдерни эскерип билири. Комиссия кежигүннериниң сүмезин дыңнааш, оларны эдип кылырынга беленин медеп билири. Доозукчунуң бодунуң холунуң үжүүн, онзагай аянын азы кыын тып бар чыдарының эскертинип турары.

Тема № 5. Доозукчу чогаадыкчы ажылдың камгалалы.

Өөреникчилерниң чонуп кылып алганы ажылын комиссия мурнунга камгаладыры. Камгалап турар ажылдың бот-тускайлаңын демдеглээри. Ажылда композиция, сюжетти база өңнерни таарыштыр дамчытканын хайгаараары. Ында шимчээшкинни чедингир дамчытканын үнелээри. Доозукчунуң бодунуң холунуң үжүүн, онзагай аяны көстүп турар бе деп чүвени хайгаараары. Комиссияның үнелели, демдек салыры.

Өөреникчилерниң билиинге кол негелделер: Бодунуң чонуп кылып алганы ажылын комиссия мурнунга камгалап билири. Делегей чергелиг чонулга уран чүүлүндө терминнерни, теорияларны ажыглап билири. Чонар-даш уран чүүлүнүң делегейде алдаржып турарын билири база бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн келир үеде сайзырадып, тыва сураглыг даш чонукчуларының дуржулгазын уламчылап шыдаарын бадыткаары.

Тыва чоннуң ёзулалдарын сагып билири, кайы даш чонукчунуң чаңчылын эдергенин тайылбырлап билири. Бодунуң ажылының бот-тускайлаңын камгалап шыдаары. Ажылда композиция, сюжетти база өңнерни таарыштыр дамчыдып шыдааны. Доозукчунуң бодунуң холунуң үжүүн, онзагай аянын тып алганы.

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

1. Бородивский, А. П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. – Новосибирск, 1997.
2. Бородивский, А. П. Комплекс резных роговых изделий Южной Сибири эпохи ранних кочевников // Кочевые цивилизации народов Центральной и Северной Азии: история, состояние, проблемы: Сборник материалов II-ой Международной научно-практической конференции. – Кызыл-Красноярск, 2010. – С. 44-47.
3. Будегечиева, Т. Б. Национальные художественные традиции в тувинском искусстве // Материалы конференции «Искусство и культура Монголии и Центральной Азии»: тезисы докладов. – М., 1981. – С. 16-19.
4. Будегечиева, Т. Б. Художественное наследие тувинцев. – М.: АО Внешторгиздат, 1985. – 153 с.
5. Вайнштейн, С. И. Историческая этнография тувинцев: проблемы кочевого хозяйства. – М.: Наука, 1972. – 314 с.
6. Вайнштейн, С. И. Мир кочевников Центральной Азии. – М.: Наука, 1991. – 294 с.
7. Васильева, Г. П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1986.
8. Даржа, В. К. Лошадь кочевников (в традиционной культуре тувинцев). – Кызыл: Тув. ИКОП СО РАН, 2003.
9. Даржа, В. К. Традиционные мужские занятия тувинцев // Хозяйство. Охота. Рыбалка: Том 1. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 590 с.
10. Донгак, С. Ч. Цветовая символика в культуре тувинских кочевников // Становление и развитие науки в Туве. – Кызыл: ТывГУ, 2000. – С. 135–137.
11. Куликов, Б. Ф., Буканов В. В., Словарь камней-самоцветов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Л.: Недра, 1988. – 168 с., 3 л. ил.
12. Ольшевский, В. И. Каменная сказка Тувы: Прикладное искусство. Резьба по камню // памятники отечества: Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. № 2. – М., 1982. – С. 75-76.

Искусство и технология резьбы из агальматолита

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*
Корректор *В. В. Монгуш, А.Д. Даржаа*

Подписано в печать 28.09.2022. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Физ.печ.л. 1,5.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г.Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.

